

УДК 398.22+81:[394.262:64+46/392.81]
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.02.456>

МЕМОРІАЛЬНА КУЛЬТУРА Й ОПОВІДІ ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ ІЗ ЗОН ЗАТОПЛЕННЯ

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4048-914>

кандидатка філологічних наук,
старша наукова співробітниця,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, м. Київ, Україна,
e-mail: koval-fuchylo@ukr.net

У статті проаналізовано основні комеморативні практики, присвячені затопленим населеним пунктам в Україні, діяльність з метою архівування, консервації, популяризації інформації про ці села. Основним предметом дослідження є типові фрагменти оповідей про примусове переселення із зони затоплення, а саме розповіді про щорічні зустрічі переселенців одного села, колишніх односельців; видання книг, присвячених затопленим селам; створення музею затоплених сіл. Найбільш поширеною соціальною формою збереження культурної пам'яті про затоплені села є зустрічі переселенців.

Мета статті — описати акціональний та предметний ряд цих меморіальних практик, а саме спільне трапезування, гімни, фотографування, а також дати характеристику іншим формам збереження культурної пам'яті, а саме книгам, присвяченим затопленим селам, громадській ініціативі задля створення музею затоплених сіл. Описані форми збереження культурної пам'яті є складовими сучасної меморіальної культури України. *Хронологічні межі дослідження* — 1960—2019-ті роки. Застосовано загальні (спостереження, порівняння) і спеціальні (інтерв'ювання, порівняльно-історичний, структурний, текстовий аналіз) методи дослідження. Основний джерельний матеріал — це інтерв'ю, записані і розшифровані авторкою впродовж 2012—2019 років із переселенцями із затоплених сіл.

Ключові слова: усна історія, примусове переселення, затоплене село, меморіальна культура, гімн, рушник, музей.

Iryna KOVAL-FUCHYLO

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4048-914>

Dr. Philology, Older Scientific Worker,

Rylsky Institute for Art Studies,

Folklore and Ethnology,

Ukrainian National Academy of Sciences,

4, Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine,

e-mail: koval-fuchylo@ukr.net

MEMORIAL CULTURE AND ORAL STORIES ABOUT RELOCATION FROM FLOOD ZONES

The article analyses the main commemorative practices dedicated to flooded settlements in Ukraine, activities aimed at archiving, conservation, promotion of information about these villages. The main material of the study is typical fragments of stories about forced relocation from the flood zone, namely stories about annual meetings of migrants from one village, former fellow villagers, publication of books about flooded villages, the creation of a museum devoted to flooded villages. Meetings of migrants are the most common social form of preserving the cultural memory about flooded zones. The action and subject lines in these memorial practices are described, namely collective meals, hymns, photography. The described forms of cultural memory preservation are components of Ukraine modern memorial culture.

The purpose of the article is to describe the action and subject code of these memorial practices, namely joint meals, hymns, photography, as well as to describe other forms of cultural memory preservation, namely books about flooded villages, a public initiative to create a museum of flooded villages. The described forms of cultural memory preservation are components of Ukraine modern memorial culture. Chronological boundaries of the study — 1960—2019. General (observation, comparison) and special (interviews, comparative-historical, structural, textual analysis) research methods were used. The main source material is interviews recorded and deciphered by the author during 2012—2019 with migrants from flooded villages.

The facts that the story about the commemoration becomes part of a personal memory, indicate that the memorial events mentioned have already become part of the social and cultural memory of the social group of migrants. These stories have already undergone a significant folklorization, which consists in the similarity and a certain phrases pattern and structural parts of the text: first they tell about the date of the meeting, then about its place, then about leaving for the Dnipro and a common party. The presence of migrants meetings photos in the books about flooded villages, the existence of stories about these meetings in the people memories suggest that history is already the actual meeting of migrants, and these events to some extent «displace» the memory about resettlement and flooding.

Keywords: oral history, forced relocation, flooded village, memorial culture, anthem, towel, museum.

Вступ. Примусові переселення людей із територій, відведених під затоплення внаслідок будівництва гідроелектростанцій, тривали в Україні з кінця 1920-х років і аж до початку 1980-х років. Було зведено шість ГЕС на Дніпрі і одна на Дністрі. Останньою було споруджено Дністровську ГЕС. Від початку 2000-х років в Україні відбуваються процеси, спрямовані на привернення уваги суспільства до фактів ліквідації сіл, втрати родючих земель, історичної пам'яті про давні поселення, їхню культуру і самотність. Нині ці процеси, які є складовими меморіальної культури в Україні, сформувалися у такі форми побутування:

- комеморативні практики (щорічні або періодичні зустрічі колишніх мешканців затоплених сіл; запливи «Дніпро ревучий» на Переяславщині; виставки фотографій і друкованих видань про затоплені села);
- архівування і консервація даних про затоплені населені пункти (видання книг, присвячених цим селам; встановлення меморіальних знаків (дощок, хрестів, капличок) про колишні населені пункти; спроба організувати музеї затоплених сіл та інше);
- популяризація інформації і діяльності у засобах масової інформації.

Ці процеси є явищами меморіалізації; вони набули вербалізації у спогадах про примусові переселення. Ось фрагмент інтерв'ю із Переяслава із Ревеого Василем Микитовичем, 1945 року народження, який народився в нині неіснуючому селі Комарівка, працював адвокатом у юридичних структурах: *«Займатися впродовж Комарівкою ми стали, коли вже діти почали працювати в музеї»* (Національний історико-культурний заповідник «Переяслав». — І. К-Ф.).

— /Як ви можете розказати про цю історію. Як зараз: якось відновлюється пам'ять? Бо, як так розумію, що тривалий час про ці села нічого не було/.

— Взагалі забули, що вони й були. Ніхто ніде не згадував. Почали згадувати з боку Іващенко (Іващенко Віталій Павлович, голова ГО «Старий Дніпро». — І. К-Ф.) (РВМ)¹. Тобто тривалий час після переселення села ця подія не була в активному громадському дискурсі, про неї говорили хіба що в межах родини.

¹ Тут і далі аббревіатурою позначене ім'я оповідача, подане в кінці статті.

Що сприяло активізації комеморативних практик, звідки виникла потреба меморіалізації історії затоплених сіл, чому ще недавно забутий колективний досвід постав на порядку денному колишніх односельців? Дослідниця колективної пам'яті Аляйда Ассман доходить висновку, що для таких процесів необхідно, щоб «сформувалося меморіальне співтовариство, яке не лише пов'язує із певною подією свої специфічні проблеми і чіткий публічний заклик, а й здатне надати своєму заклику узагальнену форму із її інституціональним усталенням» [1, с. 250]. Представники державної влади, які ініціювали спорудження ГЕС і затоплення територій, свого часу не були зацікавлені в широкому розголосі певної інформації, у приверненні уваги до знищення сіл, господарських угідь, історичних пам'яток. На виникнення такої ініціативи довелося чекати аж до початку 2000-х років.

На нашу думку, аналізовані процеси доцільно розглядати в контексті змін у галузі меморіальної культури Європи. Так, «від 1980-х років виникають більш відкриті форми репрезентації історії, які стирають, здавалося б, очевидну різницю як між фактами і вигадкою, так і між історією і пам'яттю. Новим тут виявляється те, що індивідуальний досвід теж отримує визнання як можливість для розуміння емоційних та інших не менш важливих вимірів історії» [2, с. 114].

Усноісторичні наративи, які я зафіксувала впродовж польової роботи 2012—2019 років, містять описи про такі найпоширеніші форми комеморації досвіду переселення: зустрічі колишніх односельців; видання книг про затоплені села; ініціатива зі створення музею затоплених сіл.

Метою пропонованої студії є аналіз сучасних форм збереження культурної пам'яті про ліквідовані села внаслідок будівництва ГЕС. Мова йде насамперед про ритуалізовані щорічні чи періодичні зустрічі колишніх односельців, а також про підготовку й видання книг про затоплені села, діяльність зі створення майбутнього музею цих сіл.

Для досягнення зазначеної мети використано загальні (спостереження, порівняння) і спеціальні (інтерв'ювання, порівняльно-історичний, структурний, текстовий аналіз) методи дослідження. Основний джерельний матеріал — це інтерв'ю, записані і розшифровані авторкою впродовж 2012—2019 ро-

ків із переселенцями із затоплених сіл. У поле дослідницької уваги потрапили також записи авторів-упорядників книг про затоплені села, публікації, пов'язані із порушеною проблемою, розміщені на інтернет-ресурсах. Проблематика статті визначена в контексті сучасних соціогуманітарних студій культурної пам'яті. Культурна пам'ять — це колективне знання про минуле, яке набуває форми текстів, зображень, ритуалів, завдяки яким певна група людей стабілізує та передає далі власне бачення самої себе. Культурна пам'ять властива кожному суспільству і кожній епосі, вона зазнає постійних змін під впливом індивідуальних і суспільних чинників.

Основна частина. Сучасні комеморативні практики: зустрічі колишніх односельців

В усних спогадах про примусове переселення із зон затоплення, які я зафіксувала в різних регіонах України, а також нині опублікованих у книгах про затоплені села [3—13], типовим повторюваним фрагментом є розповідь про щорічні зустрічі переселенців одного села, колишніх односельців: «*Пару років назад було 30 років, як переселення було. То тут в долині вони, самі люди зібралися, пригласили тих людей, котрі були по других селах. І вони приїжджали сюда. А з Бакоти чоловік, вже він живе у Хмельницькому, він директор оркестру. І він звідти привіз своїх музикантів. Наші люди зібралися, варили уху, пригощали тих людей. То там було так багато людей, дуже багато! Тут Тарас (Горбняк), так як він вже на роботі, пригласення, ну, пригласительні откритки порозсилав, і ті люди з других сіл поприїжджали сюда. То їм і музика грала, і столи гарні такі. Потому, вже після столу, бо я була тоді, після столу приплив той корабель, великий такий. І там жінки повбиралися в сорочки вишиті, сіли на той корабель, і він зробив круг. Набрали квіток багато і кидали ті квітки так, де хто жив. Співали пісні» (ДТО); «*Зустріч в нас була односельців. /— Коли? /— А 30 років як пройшло. Родина. Зустрічаємося всі на Маковея» (плаче) (РНА); «Перший раз ми в парку зустрілися. Там є два столи такі великі, там в шашки грають, в шахмати. Ми там розіклалися, з музикою: гармошка, бубон. /— І то було якраз на Зелені свята? /— Да, на Зелену неділю. Сиділи, згадували, плакали, співали, танцювали. /— А скільки людей прийшло? /— Тоді**

*десь десятків три. В нас в цьому году, напевно, було більше трьох десятків людей» (РВМ); «Є відомості, що вже в [19]90-х роках це усталена така традиція, можливо, якісь села приєдналися пізніше, але в цілому сім наших лівобережних придніпровських сіл і три з правого берега, які входили в Переяслав-Хмельницький район наш під час затоплення, наприклад, Зарубинці, село таке, то ті мешканці збираються в тих місцях, де їх найбільше зараз проживає. І в них є актив громадський. У кожному селі є своя специфіка, звичайно, але, як правило, це раніше правобережні села, то люди навідували їх, навіть перепливаючи катером, наймали там транспорт, і по воді» (НТЮ); «*Ми ото 16-й рік будем зустрічатись. Зустрічаємося ми на вокзалі. З'їжджаються односельці. Хто приїхав — тут на вокзалі зустріли, заказуємо автобус і їдем на берег моря. Там у нас є місце, де ми зустрічаємося. Там накриваємо столи, варим юшку і все остальне» (ГСІ); «*Ми первий год зачали зустрічатись в 2004 році. Ми зустрілися у кахве. У Переяславі, там було кахве. Ну, нам не понравилось кахве, і ми рішили: оце перву суботу серпня давай зустрічатись коло Дніпра. І ми оце тепер у Григорія Петровича, це його син, арендуємо. Звозим туди столи, там уже за столами сидимо» (ППЕ); «*Ми собіраємося кажний рік. Раньше собіралися, до двохтисячних років, первого травня, поки був транспорт — їздили туди, на свою землю, а тепер ми збираємося тільки в Зарубинцях, ой... Циблях. В Циблях — в останню суботу червня» (ССФ); «*Приїжджають, приїжджають. Ну, то вже організовано все, концерт ставлять, всьо. Кашу варять, куліш, хто бере пляшку з собою, по сто грам п'ють» (МОІ).*****

Такі ж фрагменти характерні для письмових спогадів переселенців, надісланих на замовлення упорядників: «*Тепер щороку в першу суботу серпня, якнайближче до дня св. Іллі, імені якого був приход у селі, підсіняни зустрічаються на рибальському стані біля Дніпра. На жаль, корінних підсінян з кожним роком стає все менше, але приїжджають їхні діти, онуки. Ми спілкуємося, згадуємо рідне Підсіння, його жителів, які відійшли у вічність, і завжди починаємо зустріч з улюбленої пісні про Дніпро, яка стала гімном затопленого села» [11, с. 354]; «*Кожного**

року, в першу суботу серпня збираються підсіняни на автовокзалі в місті Переяславі-Хмельницькому, а потім їдуть до Дніпра, щоб хоч здалеку подивитися на те місце, де було рідне село. З усіх усюд стежки-доріжки приводять земляків до Переяслава-Хмельницького /.../ Вже дев'ять разів зустрічалися вони і домовляються й надалі берегти цю традицію» [11, с. 380]; «З 2005 року зустрічі односельців стали традиційними. Вони збираються щорічно у першу суботу серпня на автовокзалі, а потім разом виїждять на берег Дніпра, де згадують про свою малу батьківщину — село Підсінне» [11, с. 412].

Розповідь про зустрічі переселених осіб із затоплених сіл — важлива складова авторського видання «Затоплена придніпровська цивілізація. Історія. Людські долі»: «Якщо хочете знати про справжній патріотизм, то приїжджайте на зустріч переселенців із затоплених сіл, які поминають не лише рідних, які пішли у вічність, а й свої села як найрідніше, що завжди знаходиться не біля серця, а в самому серці» [8, с. 34]. Видання містить спеціальний розділ «Зустрічі жителів затоплених сіл Старого і Нового Глибовів», у якому вміщено близько сотні фотографій із таких комеморативних заходів [8, с. 161—187]. Світлини зустрічей уміщені також у всіх виданнях серії «Затоплені села Переяславщини» [7; 10; 11], про які мова піде далі.

Цікаво, що жодних згадок про зустрічі переселенців немає у попередніх виданнях, присвячених історії затоплених сіл [3—5]. Не було також згадок про такі події і в моїх перших записах 2012 року від переселенців. Не можу стверджувати чи в той час вже такі зустрічі були численними в Полтавській і Кіровоградській областях, але точно можна сказати, що описи зустрічей тоді ще не були типовим місцем наративів про переселення.

Для наведених фрагментів притаманні такі спільні семантичні і лексичні ознаки:

- акцент на добровільності заходів і активності його учасників: *самі люди зібралися, громадський актив, давай зустрічатися*. Про це наголошення свідчать численні активні форми дієслів на означення діяльності учасників: *зібралися, пригласили, приїжджали, привіз, варили, пригощали, зустрічаємся, приїжджають*;

- прагнення наголосити на масовості учасників зустрічей: *багато людей, було більше трьох десят-*

ків людей, так багато людей, дуже багато; Николи не було менше, як 50 чоловік (ППІ);

- згадка про урочистість події, її важливе суспільне значення: *музика грала, столи гарні, корабель великий такий, жінки повбиралися в сорочки вишиті, з музикою: гармошка, бубон*.

Описані оповідачами зустрічі — це комеморативні соціальні практики, комеморація. Комеморація — це комплекс заходів з метою увічнення пам'яті важливих для суспільства людей, подій, місць. Вона тісно пов'язана із формуванням культурної пам'яті, яка «локалізується у формі бібліотек, колекцій, скульптур чи архітектурних споруд і темпоралізується у святкуваннях, звичаях, ритуалах. Крім цього, культурна пам'ять у перебігу історії потребує постійного тлумачення, обговорення й оновлення, оскільки її зміст засвоюється наступними поколіннями, і він повинен відповідати актуальним потребам, викликам сучасності» [2, с. 58]. Описані факти, а саме те, що розповідь про комеморацію стає частиною особистого спогаду, свідчить, що згадані меморіальні заходи вже стали складовою суспільної і культурної пам'яті у соціальній групі переселенців. У випадку переселеної громади колишнього села Підсінне ці розповіді вже зазнали відчутної фольклоризації, яка полягає в уподібненні й певній шаблонності фраз і структурних частин тексту: спершу розповідають про дату зустрічі, далі про її місце, потім про від'їзд на берег Дніпра і спільну гостину.

Розповідь про визначення оптимальної дати для зустрічі переселенців — це також типовий мотив спогадів: «У нас є зустріч в селі, але вони там вирішують між собою. Оце зараз вони збираються в такі дні, коли десь хтось може здалеку приїхати» (ЧОП). «Іноді на храм збираються. / — Да, на храмове свято. В нас це на Іллю. Вже теперішні, як кажуть, день села — перша неділя серпня, а так — на храмові свята. Але така зустріч — то вони стараються, коли десь хтось звідкись здалеку приїде, щоб тоді більше. Оце в Колі, то вони збираються — остання неділя липня. Хто може — будь ласка там. Зберуться, поспілюються» (РНМ). Найчастіше датою зустрічі переселенців села є день, коли в їхньому батьківському селі було храмове свято. В Україні загалом і на Переяславщині зокрема цей день святкували навіть тоді, коли церква в селі вже була зруйнована, тому

закономірно, що день колишнього храмового свята став датою спільних зустрічей. Щоправда, це правило не завжди працює. Так, у селі Комарівка Переяслав-Хмельницького району храмове свято було на Миколая, двічі на рік. Ці дні не зручні для спільних зустрічей під відкритим небом щонайменше із двох причин: по-перше, це холодна пора року, а по-друге, може випасти будній день, коли люди не зможуть приїхати через роботу. Було вирішено збиратися на Зелену неділю: «— Але люди збиралися? / — Да, люди збираються. Вони почали, мабуть, з [20]13 року збиратися. / — Ті переселенці? / — На Зелену неділю, на Трійцю. / — То в них тоді храм був? / — Ні, храм був на Миколая, два рази на рік. / — А чому так? Може, тому, що це поминавання померлих? Чому так вони вибрали? / — Я скажу чому. Тому що Зелена неділя завжди попадає в неділю, і всі можуть приїхати. Не всі, но більшість може приїхати, а так — більшість на роботі, далеко. Але з'їжджаються з усієї України» (РВМ).

Зі спогадів переселенців, учасників комеморативних заходів довідуємося, що обов'язковими складовими зустрічі є гостина, виконання пісень, фотографування, комунікація між людьми. Проаналізуємо цей акціональний і предметний ряд комеморації.

Трапеза як колективне пригощання, яке передбачає визначене коло учасників, у нашому випадку це люди, які колись були односельцями, а також їхні діти, онуки, у традиційній культурі виконувала функції регламентації, комунікації, жертви, наділення долею. Упродовж трапез виголошували побажання здоров'я і добробуту. Спільне пригощання було підтвердженням і закріпленням результату дії чи події. Спільна трапеза завжди була настільки важливою, що без неї обряд не вважали виконаним, а справу закінченою [14, с. 307]. Колективне споживання їжі учасниками зустрічей є своєрідним об'єднуючим актом, який допомагає колись єдиний, а сьогодні розпорошений громаді підтримувати стосунки, відчувати свою спільність, єдність. Про певну ритуалізацію гостини на зустрічі переселенців свідчить, крім її обов'язковості, також наявність наперед визначених страв. Це передусім рибна юшка, уха: «Наші люди зібралися, варили уху, пригощали тих людей» (ДТО); «Там накриваєм столи, варим юшку і все остальне» (ГСІ);

«Ну, п'ятивідерна коструля юшки розходиться» (ППІ). Усталення рибної юшки, ухи як обов'язкової страви не випадкове, — воно має історичну зумовленість, пов'язану із колишнім місцем проживання учасників дійства, адже всі затоплені населені пункти колись були розташовані поблизу води, а тому риба і різні рибні страви були постійними в раціоні мешканців сьогодні затоплених сіл. Тобто це своєрідне нав'язування до минулого, актуалізація і спроба відтворення колишнього часу. На зустріч підсінян, крім юшки, готують також інші рибні страви: «Ну, крім юшки, ми ще купляємо там окорочка, м'ясо, хто що з дому приніс. Це ж не так, що я — хто катлетів принесе, хто риби. Кожний год риба «Просіл». Оце Соня робить рибу «Просіл». / — Це страва так називається? / — Це фірменне блюдо. Юшка і риба. Ми так робим, як оселедці. Отак в кострулю, насолуємо, тоді розкладаєм по столах» (ППІ).

Виконання пісень на зустрічах переселенців теж набуло певної традиційної форми, ритуалізації. Це стосується передусім тих громад тих сіл, де склалися, так би мовити, ініціативні групи, які беруть на себе організацію і проведення зустрічей. Так, на зустрічі колишніх односельців Підсінного першою виконуваною піснею є гімн села. Учасники знають його напам'ять, а також зберігають запис вербального тексту на папері: «Співаєм, там музика, свої із села хлопці на гармошці грають, на баяні. Ми дуже співучі, дуже співучі. І це поки вони прийдуть у час дня, — у дванадцять зібрались, у час дня вони вже під Дніпром. У нас вже юшка готова. Тоді становимося всі, фотографуємося. У нас є гімн села:

*Дніпре, ти течеш віки,
Дніпре, серцю милий.
Води широкі, ясна далина»* (ППІ).

А ось текст гімну, надрукований на папері, що зберігається у співанику наших оповідачів. Зберігаємо структурування, орфографію і пунктуацію тексту.

ПІСНЯ ПРО ДНІПРО —
ГІМН ЖИТЕЛІВ С. ПІДСІННЕ

*Ти течеш віки,
Дніпре, серцю милий,
Води широкі, ясна далина!
Любимо тебе,
Як батьки любили,
Наша ти слава й весна.*

*Пам'ята народ,
Скільки сліз і горя
Знали в минулім твої береги.
Та ворожу кров
Ти носив до моря,
Велетню наш дорозий!*

*Сяє Київ наш
У цвіту каштанів,
Світить степам Дніпрогесу зоря.
Устає в садах
Над тобою Канів
В славі живій Кобзаря.*

*Не забудь, Дніпро,
Як брати народи
В битві священній за тебе йшли.
У грозі твоїй
Дружби і свободи
Стяг бойовий підняли.*

*Біля буйних лоз та високих круч
На своїй росли ми землі.
Ой, Дніпро, Дніпро, серед темних туч
Над тобою мчать журавлі.*

*Ти дививсь на бій, мов прибій ріки,
Ми в атаку йшли в перегін.
Хто в Дніпро поліг, буде жить віки,
Якщо сміливо бився він.*

*Ворог ліз до нас, ятрив біль без меж,
Смертний бій гримів, як гроза.
Ой, Дніпро, Дніпро, ти у даль течеш,
І вода твоя — мов сльоза.*

*Кров фашистських псів, мов ріка тече,
І для них настав час негод.
Мов Дніпро у скрес, ворогів січе
Наша армія, наш народ!*

Наведений текст є контамінацією двох авторських пісень. Перші чотири куплети — це пісня «Ти течеш віки», автор слів — Терень (Терентій) Германович Масенко (1903—1970), музика — Платона Майбороди (1918—1989) [15, с. 176—177, 372]. Наведений тут текст повністю збігається із публікацією у збірнику пісень, крім написання через дефіс слова *брати-народи* і поданий під назвою «Пісня про Дніпро» [15, с. 176—177]. У коментарях видання «Пісні та романси українських радянських поетів» упорядник Григорій Нудьга про цей пісенний текст подає таку інформацію: «Написана у 1949 р. у співпраці з композитором П. Майбородою. Пісню

розповсюдили самодіяльні гуртки, хори, радіо. Надрукована окремим виданням у видавництві «Музфонд СРСР», 1949 р. Увійшла до збірки «Київські каштани», 1954, стор. 16» [15, с. 372]. Тобто цей текст був тиражований і став популярним одразу після його створення. Ця популярність триває і до нашого часу.

Друга частина — це «Пісня про Дніпро», znana також як «Ой, Дніпро, Дніпро», яка є перекладом відомого пісенного тексту російською мовою «Пісня о Днепре» на слова російського поета Євгена Долматовського (1915—1994), музика — Марка Фрадкіна (1914—1990) [16, с. 11—13]. Автор перекладу — український письменник і перекладач Микола Терещенко (1898—1966) [17, с. 317]. У виданні «Пісні боротьби та волі» (Київ, 1967) текст пісні має такі відмінності: «На своїй росли ми землі» — «І любили ми, і росли», «Ти дививсь на бій, мов прибій ріки» — «Ти побачив бій, богатир-ріка», «Ми в атаку йшли в перегін» — «Ми в атаку йшли за Дніпро», «Хто в Дніпро поліг, буде жить віки, / Якщо сміливо бився він» — «Хто поліг в бою — славен у віках, / Бо загинув він, як герой», «Ворог ліз до нас, ятрив біль без меж» — «Кат напав на нас, ми пішли з Дніпра», «ти у даль течеш» — «хвиль бентежна гра», «І вода твоя — мов сльоза» — «Авода твоя, як сльоза», «Кров фашистських псів» — «Хай фашистська кров», «мов ріка» — «як ріка», «І для них» — «Вже для них», «Мов Дніпро у скрес, ворогів січе» — «Як у повінь Дніпр, ворогів змете», «армія» — «Армія» [17, с. 209]. Відомі також інші українські переклади тексту Є. Долматовського. Можна стверджувати, що ця «Пісня про Дніпро» була добре відомою і популярною серед професійних і аматорських виконавців.

Важливо зазначити, що про пісню «Ти течеш віки» інтернет-ресурс «Українські пісні» дає таку інформацію: «Джерело: Почув на зустрічі підсінян на Дніпрі (село затопило Канівським морем). Підсіняни прийняли цю пісню як гімн свого села Підсінне, що було затоплене в 1967 році. Всіх розселили по інших районах Київщини. Щороку збираються на зустріч в м. Переяслав-Хмельницький. Дружно співають цей гімн» Дата публікації 01.09.2014 [18]. Автор коментаря — Остап Цюцюк [19]. Це свідчення, ще раз переконує, що наведений пісенний текст справді звучить під час комеморативних заходів у виконанні

колишніх мешканців Підсінного. Можна припустити, що ці пісенні тексти почали виконувати роль гімну села тому, що головним героєм їх є Дніпро, основна і дуже важлива річка життя підсін'ян. Все ж це, мабуть, не єдина причина.

«Песня о Днепре», написана 1941 року стала однією із найвідоміших і найпопулярніших пісень про Другу світову війну. Вона була рекомендована до виконання ансамблями фронту, а її авторів відзначено високими державними нагородами. У післявоєнний час пісня, і в російському, і в українських варіантах, увійшла до репертуару народної самодіяльності, її часто виконували на різних заходах. Це також сприяло тому, що наведений текст згодом став гімном села. Водночас викликає здивування, що Дніпрогес, який, фактично, був причиною затоплення Підсінного, згаданий у цілком позитивному контексті: «Світить степам Дніпрогесу зоря». Можна припустити, що пісня «Ти течеш віки» була популярною в репертуарі підсін'янської самодіяльності ще до затоплення, як і «Пісня про Дніпро», тому без тривалих пошуків склалося так, що ці тексти і стали гімном.

На мою думку, не випадково також, що роль гімну виконують пісенні твори, де провідним є мотив боїв у Другій світовій війні. Ця трагічна подія, на відміну від інших не менш важких історичних явищ, як от Голодомор 1932—1933 років чи вимушене переселення через будівництво ГЕС і затоплення, тогочасною владою були заборонені для публічного обговорення: факт Голодомору був цілком заборонений, а про ГЕС і все пов'язане з нею мова йшли лише в позитивній риторичі («людей переселили з боліт, дали світло» тощо). Тож не дивно, що в музичному надбанні української культури немає творів, присвячених цим подіям. В офіційній політиці пам'яті Друга світова війна була постійно актуальною і дозволеною. Це посилювало ситуацію замовчування, витіснення, заміщення нею інших трагічних подій. Водночас самі оповідачі у спогадах вибудовують хронологічну лінію нещастя, які їм довелося пережити: «Наша жизнь — як велика трагедія. В мене мати була з 1900 года, а батько з [1907]-го году. В [1917]-м годі була революція в [1922]-м годі була голодовка... [1933]-й год — голодовка, [1938]-й год — була іжовщина, забирали всіх комуністів, активістів і страчували. Потім в сорок первім годі — война, у [1956]-м началася пе-

рестройка. Прийшли, хату обміряли...» (КАФ). Події Другої світової війни, які відбулися незадовго після трагічних 1932—1933 років, поєднані ідеєю важких життєвих втрат (див. про це також: [20]). Ця ж ідея є провідною в оповідях про переселення із зон затоплення, тому можна висловити припущення, що для вшанування втрати внаслідок примусового виселення стала в пригоді пісня про війну, яка була добре відома, дозволена, а ще вона не обтяжена ідеологічними чи партійними маркерами, містить численні асоціації й алюзії із творами Тараса Шевченка й народними піснями, що сприяло її популярності і збереженню дотепер у виконавському репертуарі колишніх мешканців придніпровського села.

Ще однією вагомою причиною усталення саме такого гімну є місце проведення щорічних зустрічей — на березі Дніпра («У час дня вони вже під Дніпром» (ППІ)), де такі пісні цілком доречні й закономірні. Аналіз комеморативного хронотопу, тобто семантично маркованих місць у переселенському наративі і в соціальних меморіальних практиках потребує спеціальної студії. Тут лише принагідно зазначимо, що практично в усіх відомих мені комеморативних практиках місцем зустрічі є локація, розташована поблизу території затопленого села на березі водосховища. Показово, що підсін'яни, які спершу зустрілися в кафе у Переяславі, згодом змінили місце на побережжя Дніпра: «Давай зустрічатись коло Дніпра» (ППІ). Нині це вже усталена локація: «У нас єсть місце, де ми зустрічаємось» (ГСІ). Наявність такого місця дуже важлива, оскільки конкретне місце, його семантичне навантаження принципово відрізняється від невизначеності простору: «Поняття простору містить потенціал планування, спрямований у майбутнє; поняття місця містить знання, яке стосується минулого» [1, с. 238]. Можна стверджувати, що вибір місця для комеморативних практик завжди виявляє залежність від минулого, а саме від минулого місця проживання, його географічних особливостей.

Учасники зустрічей залюбки виконують також інші пісні: «Співаєм, там музика, свої із села хлопці на гармошці грають, на баяні. Ми дуже співучі, дуже співучі» (ППІ).

Обов'язковою складовою аналізованих комеморативних практик стало фотографування: «У 12 собралась, у час дня вони вже під Дніпром. У нас вже

юшка готова. Тоді становимося всі, фотографіруємося» (ППП). Учасники прагнуть зберегти для себе пам'ять про зустрічі саме в такій формі. Тут важливо наголосити, що світлини стали дуже запотребованими, набули активного використання у, так би мовити, вторинних формах меморіалізації затоплених сіл. Маю на увазі організацію виставок старих і нових фотографій, укладення фотоальбомів, використання світлин у книгах, присвячених затопленим селам, на інтернет-сайтах, у приватних колекціях. Тобто фотоілюстрації стали обов'язковою складовою стратегії мобілізації уваги і до колишньої події затоплення села, і до сучасних комеморативних заходів. Старший науковий співробітник науководослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Ревега Наталія Миколаївна стала автором стендової фотовиставки «Село Комарівка на Переяславщині», яка кілька днів була доступна для огляду в центрі м. Переяслав у травні 2019 року. На цій виставці демонструвалися і старі, і нові фотографії. Наталія Миколаївна так розповіла про цей захід: «Виставка була присвячена зустрічі комарівчан, адже вони приходять, хочуть побачити, ми фотографій багато зібрали» (РНМ).

Наявність світлин із зустрічей переселенців у друкованих виданнях, побутування розповідей про ці зустрічі у спогадах людей свідчить про те, що історією стають вже власне зустрічі переселенців, причому ці події певною мірою «витісняють» пам'ять про саме переселення і затоплення села.

Щорічні зустрічі, які на Переяславщині вже набули статусу річниць, мають кілька важливих функцій. Так, річниця є комеморативним періодичним спогадом, який стабілізується, починає стосуватися необмеженої кількості людей (не лише переселенців, а й їхніх нащадків, усіх, кого цікавить історія й наслідки переселення), набуває протяжності в часі. «Спонтанність і ненадійність спогадів набувають у комеморації зовнішніх опор у вигляді ритуалів і символів» [1, с. 252]. Повторення й реактивація творять спільний досвід. «Згадування є поверненням за допомогою повторів, тому саме повернення стає повтором. Хоча повторюється не щось субстнційне, повтори створюють публічний, загальнодоступний хронотоп для організованого повернення минулого» [1, с. 253]. Крім того, актуальні учасники творять

певне співтовариство, яке потребує публічної арени, де вони можуть демонструвати й сприймати те, що вони творять «визначену колективну ідентичність у анонімно індивідуалізованому демократичному суспільстві» [1, с. 254]. Це однією функцією річниць є імпульс для наступних рефлексій. Тому закономірно, що внаслідок повторюваних зустрічей поступово виникають нові форми культурної пам'яті, а саме книги про затоплені села й ініціатива зі створення музею затоплених сіл.

Книги про затоплені села

Сьогодні набули популярності видання книг, присвячених переселенням затопленим селам. Це ще одна складова меморіалізації історії колишніх сіл. Про такі видання у спогадах йдеться значно рідше, але така інформація є: «Років н'ять назад була зустріч підсінян. На нашій зустрічі був мер города Шкіра, тоді була мером, і Іващенко, той, що заснував «Старий Дніпро». І вони розказували, що хочять зробити книгу про затоплені села. Привезли карту таку: «І давайте нам свої матеріали, давайте спогади, хто що знає. І ми хочемо зробити книгу». І оце воно ж тепер дійшло, що скоро вийде книга» (ГСІ). На ці видання гроші дають і переселенці із затопленого села, і меценати, і фірми [11, с. 3]. Одразу після публікування книги її тираж швидко розходиться серед людей, зацікавлених у цьому виданні, і серед тих, хто сприяв його виходу.

Першою такою книгою на Переяславщині був краєзнавчий нарис учителя історії, директора Циблівської середньої школи, письменника Миколи Прохоровича Лесика (15.11.1928—17.03.2019) «Циблі — моє рідне село на Переяславщині» (Переяслав-Хмельницький, 2007) [9].

Про цю книгу та інші видання розповідає Нагайко Тарас Юрійович, кандидат історичних наук, керівник Навчально-наукового центру усної історії кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: «В їх (книг. — І. К.-Ф.) основу покладені спогади безпосередньо мешканців тих сіл. Система там була різна. Одне з таких видань вийшло по селу Циблі, де автор, нині покійний вже, опублікував просто історію свого села, Лесик Микола. Початок 2000-х, здається, років. Це такий краєзнавчий нарис ніби, але

там все: там красиві дівчата із села потрапили, є якась така допоміжна інформація, там є епізоди з переселення, на них особливо акцента там нема, але село Циблі, це зараз Нові Циблі, а колись було старе, і воно затоплювалося. Там залишилася, до речі, руїна церкви» (НТЮ).

Книга Миколи Лесика розпочинається із «Подяки», у якій із вдячністю згадано людей, що допомогли фінансово у виданні книги [9, с. 2]. Такі подяки у наступних виданнях про затоплені села стали обов'язковою складовою кожної книги. У «Передмові» йдеться про події початку 1970-х років, а саме про створення штучних водойм на Дніпрі. Автор перераховує населені пункти Переяслав-Хмельницького району, десять сіл і сім хуторів, які були ліквідовані через це: «Тільки в Переяслав-Хмельницькому районі пішли під воду Канівського рукотворного десять сіл і сім хуторців — це Комарівка, Городище, Циблі, В'юнище, Козинці, Підсінне, Андруші, Зарубинці, Монастирок, Трахтемиров, хутори: Гора, Борок, Гетьманів, Чубуки, Лісаневичі, Слобода, Максимівка. Їх уже немає, а люди розбрелися хто куди» [9, с. 4]. Результати затоплення М. Лесик підсумовує так: «Затоплена і сплюндрована найбільш мальовнича частина Переяславського краю. Це був край самих ефективних сільськогосподарських угідь з тисячами гектарів сінокосів і випасів, край рибних озер і річищ» [9, с. 4]. Акцент на втрачених землях — типове місце оповідей про переселення.

Покликання створити книгу про своє затоплене село автор декларував так: «Сьогодні, коли стоїш на крутому лівому березі водосховища і дивишся вниз на затоплене село і останки камінної церкви святого Іллі пророка (до речі, я жив рядом з церквою), відчуваєш всім своїм еством і бачиш наяву живе стародавнє село, чуєш голоси односельчан і дзвін Циблівської церкви, які просять і призивають не забувати і пам'ятати рідну землю, благають передати циблівським потомкам пам'ять, записану на папері про рідне село» [9, с. 4].

У наведеному фрагменті важливі щонайменше два моменти.

По-перше, це означення місця, з якого в авторській уяві постає колишнє село. Можна припустити, що це лише поетичний письменницький прийом для привернення уваги читача. Але досвід моєї експедиційної роботи свідчить, що вимушені мігранти

за найменшої нагоди приходили на берег водойми і з болем і смутком дивилися на воду, що поглинула територію їхнього села, прагнучи визначити, де стояла їхня хата. Якщо переселене село розташоване неподалік водойми, то оповідачі пропонували мені піти і глянути, де було колись їхнє село. Такий досвід у мене був у селах Скородистик і Гораївка. Мотив відвідин затопленого села — типове повторюване місце спогадів: «Вода поступово заповнювала, заповнювала ця чаша водосховища, не в один рік це відбулося, це була поступова акція, кілька років: [19]72—[19]74 роки. Я зустрічав інформацію, що до [19]78-го включно. Там інженерні роботи проводилися, потім заліснення, плюс наповнення водою поступово відбувалося. Тобто найвищі точки були доступні для огляду, і там навіть люди плавали човнами на те місце, де було село» (НТЮ). Ось ціла сюжетна історія про таку подію: «І коли я приїжджав в отпуск, мати: «Вась, поїхали в гості до тітки». Приїжджаєм — з ночовкою. Ночовка, а завтра раненько — на Комарівку. /— І: Ходили дивитися? / — Ідем, ідем — ліс, воно ж вирізаний ліс. Як глянуть туди? Ну як? Стоїть сосна... /.../ Я поліз. Кажу: «Мам, борок, он легенькі горби, он піщанка, видно». — «І я ж хочу подивитися». І по тій сосні, я піддержую, і мати дивиться. Злазить і плаче тоді. А тоді ж сіли, попоїсти вроді би так. Сидимо одне напроти одного. Мати: «Вась, повертайся, — каже, — назад потихеньку, я теж піду». Козуля підійшла, десь метрів п'ять коло нас. Стоїть, дивиться, ушами так дрик-дрик. Подивилася, подивилася, розвернулася і пішла. Мати каже: «Це, — каже, — душа чиясь із наших предків прийшла до нас привітатися»» (РВМ). Такі візити навіть отримали свою номінацію — провідувать: «Мабуть, десь фотографія, що їдуть в Комарівку провідувать. Тут немає. Десь єсть її фотографії, що запрягли коні і їдуть, вже в [19]70-х роках. До Піщанки їдуть, щоб подивитися. /— І: Піщанка — це село? /— В: Це урочище» (РВМ). Зрештою, вже згодом такі провідування визначили місце проведення щорічних зустрічей, про які уже йшлося.

По-друге, у наведеному фрагменті М. Лесика чітко прописана тема пам'яті про «загибле село» [9, с. 5], збереження якої надалі буде деклароване як основне завдання у наступних книгах, цілих серіях

книг, зрештою в усіх комеморативних практиках навколо затоплення.

Книга про село Циблі складається із 18 розділів, включно із передмовою, післямовою, списком використаної літератури і додатком. Це такі розділи: «Назва села (версії)», «Далеке минуле», «Господарі на землі переяславській в минулому (IX—XIX століттях)», «Село і революція», «Колективізація», «Голод», «Роки розвитку і вдосконалення колективного господарства», «Велика Вітчизняна війна», «П'ятирічка відбудови», «Будівництво і переселення села», «В усьому нові риси», «Колективне господарство в новому селі», «Наші за кордоном», «Циблівські особливості». Хронологічні й тематичні напрями, які визначив автор книги, стали орієнтирами для упорядників наступних книг про затоплені села Переяславщини.

Ще однією важливою характеристикою книги М. Лесика, яка вплинула на наступні видання, є використання наукових, науково-популярних, архівних даних для написання книги про село. Так, крім історичної літератури, автор використав матеріали засобів масової інформації, зокрема газет «Сільські вісті», «Вісник Переяславщини» за 2000—2005 рр., для написання розділів про події ХХ століття [9, с. 248]. Серед цих публікацій було чимало усних спогадів, які для наступних упорядників стали основним джерельним матеріалом. М. Лесик скористався також витягами з річних звітів колгоспу і з річних подвірних переписів населення села Циблі, а в майбутніх виданнях упорядники вже повністю передруковували такий архівний матеріал на сторінках своїх книг.

Отже, книга Михайла Лесика стала орієнтиром для упорядників наступних видань, які перейняли ідею і досвід автора, а вже далі додавали нові структурні частини, вдосконалювали подачу матеріалу, розширювали й поглиблювали його, уміщували чимало фотографій.

Наступною книгою на Переяславщині став історико-краєзнавчий нарис «Не летять ластівки у Зарубинці» (Переяслав-Хмельницький, 2015) [13] Софії Федорівни Сорокової (1937 р. н.), громадської діячки, багатолітньої працівниці культосвітньої галузі краю. Видання Софії Сорокової започаткувало серію «Краєзнавча бібліотека Переяславщини». Мета книги декларована в анотації: «Ця книга є спробою зберегти пам'ять про минуле рідної

землі, розповісти про життя зарубинецької громади та привернути увагу сучасників до проблем історичної, культурної та духовної спадщини нашого краю» [13, с. 2]. Про це видання розповідає Тарас Нагайко: «Потім була книга по Зарубинцях, я вже допоміг її редакційно довести до того стану, щоб вона стала книгою. Там було багато інформації, упорядник Софія Сорокова, «Не летять ластівки в Зарубинці». Накладу вже нема. В Інтернет хтось викинув верстку, очевидно, хтось з тих людей, які були причетні до макетування, створення. Вона зараз доступна» (НТЮ).

Мені пощастило взяти інтерв'ю в пані Софії. Вона розповідає про ідею й етапи реалізації видання про Зарубинці: «Наші зарубинчани кинули такий клич: *узнай, скільки ця книжка коштуватиме. Зразу зробили ми із Нагайком контрольний екземпляр, порваний ось уже він такий, сказали 150 гривень. І наші зарубинчани, хто хотів книжку, здавали гроші, передавали, по-всякому. В мене є список, то я все його записувала*» (ССФ).

Книга С. Сорокової складається зі вступу, двох частин, додатків. Автор вступного слова «Літопис зарубинського роду» Т. Нагайко називає видання «книга-спогад, книга-оберег»; зазначає, що тут «зібрано цінні історичні відомості: документи, спогади, етнографічний та фольклорний матеріал, статистичні дані, світлини» [21, с. 4], стисло описує упорядкований матеріал. Авторкою другого вступного слова «Шановний читачу, дорогі мої земляки!» є Софія Сорокова. Вона із душевним боєм розповідає про Зарубинці, які «повністю виселили зі своїх споконвічних прадідівських земель, зітерли не тільки з лиця землі, а й з топографічних карт» [13, с. 6], пише про спроби у 1990-х роках відродити село, про виникнення ідеї видання книги. У вступі прочитується ідеалізація втраченого села, прагнення зацікавити читача і передати йому біль втрати малої батьківщини: «Але назавжди у пам'яті зарубинчан залишилося село у прибережній долині, в амфітеатрі дніпровських гір, з білосніжними хатами у розкішних садках, з різноголосим співом птахів у левадах, з щирими, доброзичливими, співучими, працюючими односельцями. Незабутні, родючі садки з багатосортними яблунами і грушами; швидкоплинний з чистою водою і багатий на рибу Дніпро; багатющі пахучим різнотрав'ям пагорби та яри, зарубинецькі

посиденьки — усе це залишилося лише у спогадах, пам'яті, снах, розмовах при зустрічі» [13, с. 6]. Закінчується вступне слово обов'язковою подякою людям, які допомогли фінансово у виданні книги.

Дві частини книги «З вікової скарбниці» (розділи «З прадавніх літ», «Мені батько говорив», «Село у центрі Букринського плацдарму», «Вмирали і народжувалися знову», «Викорчовували родове дерево», «Украдена Батьківщина») і «На спомин нащадкам» (розділи «Зарубинецькі історії», «Зарубинецьке весілля», «Пісня із Зарубинецьких гір», «Зарубинецька топоніміка») містять і авторський текст, і усні спогади колишніх мешканців села, і фольклорні записи. Пані Софія використала чимало поетичних текстів, присвячених виселенню, у яких передано переживання втрати через затоплення села. Ця особливість збережена і в інших книгах серії «Затоплені села Переяславщини» [7; 10; 11], а також в інших виданнях про затоплені села [3; 6; 8].

Особлива увага зосереджена на подіях Другої світової війни і на переселенні. Про ці часи С. Сорокова записала багато спогадів, присвятила їм зворушливі поетичні рядки, рясно проілюструвала поезією своєї односельчанки Ольги Дяченко. Розділ про виселення «Викорчовували родове дерево» містить довшу чи коротшу історію кожної сім'ї села (усього — 163 позиції) із переліком усіх членів сімей, фотографіями різних часів.

Розділ «Додатки» містить «Список господарств села Зарубинці та жителів у них на кінець 1930-х рр.», «Перелік господарств жителів с. Зарубинці станом на 1918 р.» (складений С. Сороковою зі слів матері Ганни Коробки) [13, с. 214], «Кількість жертв голодомору 1932—1933 рр. у затоплених селах Переяслав-Хмельницького району», «Перелік зарубинчан, померлих під час жертв голодомору 1932—1933 рр.», із зазначенням віку кожної особи [13, с. 216], «Перелік кадрових військових с. Зарубинці напередодні Другої світової війни 1939—1945 рр.», із зазначенням року народження кожної особи [13, с. 217], «Перелік зарубинчан, розстріляних німцями вночі 27.08.1941 р.» (усього п'ятеро осіб), із зазначенням року народження й характеристикою двох осіб [13, с. 218], перелік — «Жителі с. Зарубинець, вивезені на примусові роботи до Рейху в 1942—1943 рр.» (усього 51 особа), із зазначенням року народження кожної особи [13, с. 219—220], «Перелік зару-

бинчан, загиблих на фронтах Другої світової війни» (усього 61 особа), із зазначенням року народження кожної особи [13, с. 221—222], «Перелік садиб у с. Зарубинці, зруйнованих у 1941—1943 рр.» (усього 72 садиби), із зазначенням стану садиби (розбита, згоріла) [13, с. 223—224], «Перелік зарубинчан, загиблих від бомбардувань (вересень-жовтень 1943 р.)» (усього 21 особа), із зазначенням року народження [13, с. 225], «Перелік дітей, загиблих у с. Зарубинці внаслідок подій Другої світової війни» (усього 12 осіб), із зазначенням років життя і у двох випадках причин загибелі [13, с. 226], перелік — «Переселення мешканців с. Зарубинці на нові місця станом на 1968 р.» (усього 163 господарства), із зазначенням кількості осіб із кожного господарства і місця переселення [13, с. 227—236]. Більшість цих переліків, крім жертв Голодомору 1932—1933 років, уклала сама Софія Федорівна на підставі особистих записів і зібраних свідчень.

Розділ «Документи та матеріали» містить фотокопії газети «Дніпрові зірка» за 1965, 1968 роки; документів, які відображають історію клопотання активу села Зарубинці про відновлення села; карти, схеми, плани затопленого села, «Фотолітопис. З родинних архівів» (усього 246 світлин різних років із розлогими підписами до них). Науковий апарат видання завершує список використаної літератури [13, с. 365—367].

Аналізована книга дає досить повне уявлення про село Зарубинці. Особливо цікаві сторінки, присвячені подіям, які Софія Сорокова пережила сама і розповіла про них. Новаторським способом подача матеріалу є спроба згадати усіх колишніх мешканців, описати історію кожної виселеної сім'ї. Для дослідника усного слова цікавий увесь авторський текст, бо він написаний живою народною мовою, а ще, звичайно, уся фольклорна частина, унікальний перелік мікротопонімів. Авторка щиро вболіває за кожну передчасно померлу молоду людину, із гіркотою зазначає, які роди припинили своє існування внаслідок трагічних подій ХХ століття.

Через три роки щороку поспіль дослідники Переяславщини мали нагоду ознайомитися із історією ще трьох затоплених сіл: 2018 р. — Андруші [7], 2019 р. — Підсінне [11], 2020 р. — Трахтемирів [10]. Усі вийшли у серії «Затоплені села Переяславщини» за підтримки громадської організації «Старий

Дніпро», у якій в цьому краї зосереджена робота з метою меморіалізації історії затоплених сіл². Закономірно, що структура цих книг схожа, інформація подана за схожими принципами: історична довідка про село, написана на опублікованому ф архівному науковому матеріалі, спогади колишніх односельців, численні фотографії різних років із державних і приватних архівів. Сьогодні триває робота над підготовкою книг про інші затоплені села Переяславщини.

Цікавою, оригінальною ініціативою ГО «Старий Дніпро» є змагання із плавання через Дніпро над територією затоплених сіл. Про це знаходимо інформацію у спогадах: «Сьогодні це заплив «Дніпро ревучий». Двадцять дев'яте число цього місяця (червень 2020 року. — *І. К.-Ф.*) знову буде. У вас буде зустріч з головою організації «Старий Дніпро». Віталій Павлович Іващенко, він вам розповість детальніше. Є Микола Багатирич, є тут громадська організація «Корінь нації», він вийшов з ідеєю, працюючи в органах місцевої влади, з ідеєю такого пам'ятного заходу. В Інтернеті є публікації про попередні запливи, їх було три на цей час. Сюди залучаються і професійні спортсмени, а також просто бажаючі переплисти Дніпро. Це в тому місці, де Андруші і Козинці, — два села, і вони пропливають над ними. Це такий теж один із меморіальних моментів» (НТЮ).

2020 року, 8 серпня, заплив відбувся впр'яте [22; 23]. На цьому спортивно-культурному заході і безпосередні учасники запливу, і глядачі мали нагоду ознайомитися зі згаданими науково-популярними виданнями про затоплені села Переяславщини, побачити фотовиставку, карту старого Дніпра, а також вишивані «рушники-обереги» із назвою і краєвидом затопленого села, які продемонструвала вишивальниця Ніна Лазенко. Відбулася також авторська презентація нової книги Миколи Михняка «Були над Дніпром Трахтемирів і Монастирок». У 2019 році відбувся четвертий такий заплив. «Плавці з Переяславщини, Києва, Кропивницького, Кременчука, Обухова та Борисполя подолали дистанції 10 і 3,7 км з правого берега — на лівий (з Трахтемирова і від Батуриної гори — до берегової межі Переяславщини)». За словами організаторів: «Дніпро ревучий» — це щорічний спортивно-культурний просвітницький захід, суть і мета якого:

- Збереження пам'яті про унікальні затоплені місця Переяславщини;
- Популяризація активного і здорового способу життя;
- Збереження української історії та культури;
- Формування патріотичної та екологічної свідомості;
- Розвиток туристичного потенціалу;
- Сприяння розвитку творчих ініціатив молоді [22].

Незалежно від переяславського осередку ідея підготовки книги про затоплене село була зреалізована щонайменше двома авторами — Тарасом Горбняком і Катериною Кузьменко-Лісовенко.

Так, Тарас Васильович Горбняк, історик, екскурсовод, патріот свого краю тривалий час працює над історією села Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Він автор цілої низки видань [3—6], серед яких основні «Давня Бакота» (Кам'янець-Подільський, 2008) [4] й «Абетка бакотянина» (Кам'янець-Подільський, 2020) [6]. Книжки Т. Горбняка містять історичну довідку про село, інформацію про основні будівлі (церкву, монастир), рослинний і тваринний світ, а також фольклорний матеріал. «Давня Бакота» — це підсумок багаторічної роботи дослідника. Матеріалом для студії стали архівні документи, історичні видання, численні інтерв'ю пана Тараса із своїми односельцями, чимало із яких сьогодні вже покійні. Книга складається із тринадцяти розділів, які розкривають історичні події, описують господарську і громадську культуру села, його рослинний і тваринний світ, фольклорну спадщину, розповідають про видатних уродженців Бакоти. Характерними рисами цього села, що вплинули на його формування і розвиток, стали три основні фактори — на місці Бакоти люди поселилися дуже давно, оскільки воно було сприятливе для проживання; тут від незапам'ятних часів існував скельно-печерний монастир, який зберігся до нашого часу як історична пам'ятка; це було прикордонне село, що вплинуло на його історію і заняття мешканців. Робота Горбняка особливо цінна, оскільки сьогодні його рідне село затоплене водами Дністровського водосховища і залишилося лише у спогадах колишніх мешканців, а ще на світлинах, якими багато ілюстрована книга.

В «Абетці бакотянина» зібрано лексичний діалектний матеріал, зафіксовано мікротопоніми регіо-

² Сайт організації — <http://olddnieper.org.ua>

ну, фольклорні тексти (фразеологію, народні пісні), поезію, спогади про культурне життя села (зокрема про фольклорний ансамбль «Варварка», самодіяльний театр), про його повсякдення. Для написання книг, крім власних записів, автор використовував наукову літературу, архівні джерела (Архівний відділ Кам'янець-Подільської районної державної адміністрації Хмельницької області, Державний архів Хмельницької області, Центральний державний історичний архів України).

Книга Катерини Кузьменко-Лісовенко — це літературно відредаговані спогади переселенців, опубліковані з фотографіями із приватних сімейних альбомів мешканців затоплених сіл [8]. На відміну від переяславських видань, основна мета яких «зберегти пам'ять про минуле рідної землі», книга К. Кузьменко-Лісовенко «написана з надією, що зворушливі розповіді і спогади про трагічні події в житті переселенців із затоплених рукотворними морями сіл не залишать байдужими читачів, а спонукатимуть допомогти їм здійснити мрію — повернутися жити на свою батьківщину. Вони сподіваються, що розумні і талановиті люди, які вболівають за державу, знайдуть геніальне рішення, як спустити води каскадів морів і оздоровити наш понівечений Дніпро, а землі затоплених сіл повернути справжнім господарям» [8, с. 3].

Книга, крім передмови, післямови, списку джерел та літератури, містить дві основні частини. Перша — «Книга перша. Історія і люди в літописах та легендах Чернігівщини». Тут подано історичну довідку про Чернігівщину, «Список загиблих захисників Вітчизни, похованих у 1943 році в селі Старий Глибів і перепохованих в селі Косачівка в 1964 році» [8, с. 27—29], «Список солдатів Радянської Армії, похованих у 1943 році в селі Окунінів і перепохованих в селі Лошакова Гута в 1964 році» [8, с. 29—30], спогади переселенців із сіл Старий Глибів, Сорокошичі, Окунінів. Друга частина — «Книга друга. Село Боровиця Черкаської області — давнє поселення на березі Дніпра». У ній подано історичну довідку про село Боровиця і спогади колишніх його мешканців, численні фотографії різних часів із сімейних архівів переселенців.

Створення музею затоплених сіл

Пріоритетним завданням громадської організації «Старий Дніпро» є створення музею затоплених сіл, його ще називають музеєм історії Старого Дніпра

[24]. Вироблено наукову концепцію майбутнього музею, визначено його мету, завдання, напрями діяльності. Планується, що музей буде науково-дослідним підрозділом науково дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» НІЕЗ «Переяслав» [24]. Про цю ініціативу згадано й у спогадах наших оповідачів: «Тоді заярілося про той музей про переселення. Матеріяли собірала, собірала. Тоді зайнялася книжкою. Тоді наші зарубинські кажуть: «Займайся музеєм, а я буду займатися книжкою», бо я на двох стільцях. Ну, по плану і те, і те, й те, от. Позаминулий рік на зустрічі наші там скинули грошей, я їх витратила, наймала шофера, перевозила речі. Там в мене і скрині, й ступи. / — Для музею? / — Для музею. / — І де ті всі матеріали? В Циблях? / — В Циблях, там є спеціальна кімната одна. Тоді рішили, щоб як візитну картку для кожного села — треба вишивку зробити. Оце вишивку «Циблі» зробила Кузьменко Ніна. Але цю вишивку забрали у район, там спеціально є» (ССФ).

Зазначена ініціатива добре відома і практикована в усьому світі. «Музей, архів чи наукова бібліотека є культурним інститутом, де суспільство зберігає релікти й сліди минулого після того, як вони втрачають живий зв'язок зі своїми попередніми контекстами. До таких предметів належать книги, листи, рукописні свідчення, а також картини, фотографії й інші медійні носії інформації. Випадаючи з попереднього функціонального контексту, вони стають мовчазними свідками минулого, які потребують нового тлумачення зі сторони експертів» [25, с. 54]. На Переяславщині історія створення музею триває вже від 2011 року і ще далека від завершення. Отже, будемо стежити за її продовженням.

Висновки. Нині інформація про затоплені села, спогади про них, розповіді про зустрічі колишніх мешканців активно побутують і в постійних фольклоризованих мотивах у спогадах, і в громадських комеморіальних практиках, й у виданнях, присвячених переселенню сіл. Ці процеси набули активності десь від початку 2000-х років і тривають до сьогодні, а історія затоплених сіл увійшла в офіційну меморіальну культуру тих країв, де колись відбулося переселення і затоплення.

Проаналізовані форми меморіальної культури в Україні, які мають на меті збереження культурної

пам'яті про затоплені села, сьогодні набули вербального вираження в усних спогадах. Це свідчить про те, що описані соціальні практики увійшли до світоглядної системи учасників комеморації; стали складовою суспільної і культурної пам'яті у соціальній групі переселенців, зазнали відчутної фольклоризації, яка полягає в уподібненні їй певній шаблонності фраз і структурних частин тексту. Оповідачі із задоволенням розповідають про зустрічі переселенців, видання книг, спроби створити музей затоплених сіл, спорудження пам'ятних знаків. Простежується тенденція до витіснення спогадів про переселення спогадами про комеморативні практики. Ця тенденція закономірна, оскільки під час переселення наші оповідачі були дітьми або молодими людьми, а весь тягар переселення (руйнування рідної хати, будова нової хати на призначеному місці, пошук коштів на будівництво в умовах дефіциту тощо) ліг на плечі їхніх батьків, яких уже сьогодні немає серед живих.

Побутування зазначених мотивів у спогадах переселенців зумовлене також змінністю й авторедагуванням спогадів. Так, дослідники усного народного слова, усної історії одноставні щонайменше у двох ключових твердженнях про спогади людей. По-перше, спогади зазнають щоразу нового автоперегляду, авторедагування, автоцензури, переоцінки. Те, що людина розкаже про себе сьогодні, буде більшою чи меншою мірою відрізнятись від її розповіді через десять, двадцять років. По-друге, на зміст автопрезентації впливають суспільні процеси, які відбуваються в конкретний період часу. Ці дві характеристики спогадів — змінність і залежність від історичних обставин — рельєфно відображені в розповідях про переселення мешканців затоплених сіл унаслідок будівництва штучних водосховищ і ГЕС.

Проаналізовані явища меморіальної культури необхідно розглядати в контексті активізації уваги до замовчуваних, забутих подій ХХ століття в історії України, а також у глобальному дискурсі зміни цінностей, яка в Європі розпочалася у 1980-х роках. Описані індивідуальні і громадські ініціативи нині потребують дослідницької уваги й аналізу.

Список затоплених сіл

Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Конилівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Кривчани Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Наддністрянка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Жовніно Градизького р-ну Полтавської обл.

Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

Підсінке Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

Оповідачі

Гич Софія Ігорівна нар. у с. Підсінке Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Запис у м. Переяслав 21.06.2019.

Дубенюк Тетяна Олександрівна, 1957 р. н. Зап. у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21.07.2014.

Кам'янська Анастасія Федорівна, 1932 р. н., нар. у с. Жовніно Градизького р-ну Полтавської обл., з 1959 р. живе у с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Запис у с. Підгірне 20.05.2012.

Нагайко Тарас Юрійович, 1980 р. н., нар. у м. Київ. Запис у м. Переяслав 20.06.2019.

Перчук Поліна Ігорівна, 1949 р. н., нар. у с. Підсінке Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Запис у м. Переяслав 21.06.2019.

Ревега Василь Микитович, 1945 р. н., нар. в с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Запис у м. Переяслав 20.06.2019.

Ревега Наталія Миколаївна, 1982 р. н., нар. у с. Воропаївка Іванківського р-ну Київської обл. Запис у м. Переяслав 20.06.2019.

Рибак Надія Андріївна, 1962 р. н., нар. у с. Баколта. Запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 26.07.2014.

Сорокова Софія Федорівна 1937 р. н., нар. у с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Запис у с. Віненці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 22.06.2019.

Чиркова Ольга Павлівна, 1969 р. н., нар. у с. Кип'ячка Миронівського р-ну Київської обл., освіта вища. Запис у с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 22.06.2019.

1. Ассман А. *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*; пер. с нем. Бориса Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 324 с.
2. Ассман Алейда. *Новое недовольство мемориальной культурой*. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. 232 с.
3. Горбняк Тарас. Бакота. *Затоплена доля*. Хмельницький: Поділля. 2004. 56 с.
4. Горбняк Тарас. *Давня Бакота*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. 112 с.
5. Горбняк Тарас. *Стежками Бакоти*. Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2018. 125 с.
6. Горбняк Тарас. *Абетка бакотянина*. Кам'янець-Подільський: Аксиома 2020. 151 с.
7. *Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах*. Упоряд. М.К. Михняк. Київ, 2018. 400 с. URL: <http://olddnieper.org.ua/news/item/135-knyha-zatopleniy-rai-andrushy-u-spohadakh-ta-dokumentakh-na-nashomu-saiti>.
8. Кузьменко-Лисовенко Катерина. *Затоплена Придніпровська цивілізація. Історія. Людські доли*. Київ, 2018. 264 с.
9. Лесик Михайло. *Циблі — моє рідне село на Переяславщині (Спогади)*. Переяслав-Хмельницький: СКД, 2007. 172 с.
10. Михняк Микола. *Були над Дніпром Трахтемирів і Монастирок. Документи, спогади, світлини*. Київ: Український пріоритет, 2020. 575 с.
11. Михняк М.К., Зубер С.М. *Нам Підсінне тепер тільки сниться. Село у спогадах та документах*. Київ, 2019. 448 с.
12. *Село Андруші на Переяславщині. Історико-етнографічний нарис*. За заг. ред. Г. Скрипник: НАН України. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2016. 256 с.
13. Сорокова Софія. *Не летять ластівки у Зарубинці: історико-краєзнавчий нарис*. Ред.-упоряд. Т.Ю. Нагайко, О.А. Горбовий. Переяслав-Хмельницький, 2015. 368 с. URL: <http://ephseir.phdpu.edu.ua/xmlui/handle/8989898989/829>
14. Валенцова М.М., Узнієва Е.С. Трапеза. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5-ти т. Т. 5*. Москва, 1999. С. 307—312.
15. *Пісні та романси українських радянських поетів. 1917—1957*. Упоряд. Г.А. Нудьга. Київ: Радянський письменник, 1960. 411 с.
16. *Пісні Великої вітчизняної війни. Для вокальних ансамблів у супроводі бандур*. Упоряд. В. Лобко. Київ: Музична Україна, 1982. 88 с.
17. *Пісні боротьби та волі*. Упоряд. Олександр Мінківський. Київ: Мистецтво, 1967. 318 с.
18. Українські пісні-1. URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/9283889.html#songsfiles>. Дата звернення 09.09.2020.
19. Українські пісні-2. URL: <https://www.pisni.org.ua/users/38730.html>. Дата звернення 09.09.2020.
20. Коваль-Фучило Ірина. Утраченне місце в воспоминаннях о принудительном переселении и в социальных практиках. *Фольклористика*. 2020. № 5/1. С. 73—88.
21. Нагайко Тарас. «Літопис зарубинського роду». *Сорокова С.Ф. Не летять ластівки у Зарубинці: історико-краєзнавчий нарис*. Ред.-упоряд. Т.Ю. Нагайко, О.А. Горбовий. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 4—5.
22. Іващенко Віталій. ГО «Старий Дніпро» на спортивно-культурологічному заході «Дніпро-ревучий'2020». *Офіційний сайт ГО «Старий Дніпро»*. URL: <http://olddnieper.org.ua/news/item/138-ho-staryi-dnipro-na-sportyvno-kulturolohichnomu-zakhodi-dniprorevuchiy-2020> (дата звернення 04.11.2020).
23. Іващенко Віталій. Заплив «Дніпро ревучий'2019». *Офіційний сайт ГО «Старий Дніпро»*. URL: <http://olddnieper.org.ua> (дата звернення 29.02.2020).
24. Іващенко Віталій. *Створення музею затоплених сіл Канівського водосховища*. URL: <http://olddnieper.org.ua/news/item/95-stvorennia-muzeiu-zatoplenykh-sil-pereiaslavshchynu>. Дата звернення: 09.11.2020.
25. Ассман Аляйда. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Переклад з нім. Київ, 2014. 440 с.

REFERENCES

- Assman, A. (2014). *The Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Politics*. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye [in Russian].
- Assman, A. (2016). *New dissatisfaction with the memorial culture*. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye [in Russian].
- Horbnyak, T. (2020). *The alphabet of Bakota inhabitant*. Kamyanets'-Podil's'kyu: Aksioma [in Ukrainian].
- Horbnyak, T. (2004). *Bakota. Warmed destiny*. Khmel'nyts'kyi: Podillya [in Ukrainian].
- Horbnyak, T. (2013). *Old Bakota*. Kamyanets'-Podil's'kyi: Medobory-2006» [in Ukrainian].
- Horbnyak, T. (2018). *Bakota Trails*. Kamyanets'-Podil's'kyi: Aksioma [in Ukrainian].
- Mykhnyak, M. (Ed.). (2018). *Flooded Paradise: Andrushy in Memoirs and Documents*. Kyiv: Ukrayins'kyi priorytet [in Ukrainian].
- Kuz'menko-Lisovenko, K. (2018). *Flooded Dnipro civilization. History. Human destinies*. Kyiv: Interkontynental [in Ukrainian].
- Lesyk, M. (2007). *Tsibli is my native village in the Pereyaslav region (Memories)*. Pereyaslav-Khmel'nytskyi: SKD [in Ukrainian].
- Mykhnyak, M. (2020). *There were Trakhtemyriv and Monastyrok over the Dnipro. Documents, memories, photos*. Kyiv: Ukrayins'kyi priorytet [in Ukrainian].
- Mykhnyak, M., & Zuber, S. (Eds.). (2019). *We now only dream of Pidsinne. The village in memories and documents*. Kyiv: Ukrayins'kyi priorytet [in Ukrainian].
- Skrpynyk, H. (Ed.). (2016). *The village of Andrushy in the Pereyaslav region. Historical and ethnographic essay*. Kyiv: NAN Ukrainy; IMFE [in Ukrainian].

- Sorokova, S., Nahajko, T., & Horbovyj, O. (Eds.). (2015). *Swallows do not fly in Zarubynци: historical and local lore essay*. Pereyaslav-Khmel'nytskyi. Retrieved from: <http://ephsheir.phdpu.edu.ua/xmlui/handle/8989898989/829> [in Ukrainian].
- Valentsova, M., & Uzn'ova, E. (1999). Meal. In *Slavic Antiquities: Ethnolinguistic Dictionary*: in 5 v. (Vol. 5, pp. 307—312). Moskva [in Russian].
- Nud'ha, H. (Ed.). (1960). *Songs and romances of Ukrainian Soviet poets 1917—1957. 1917—1957*. Kyiv: Radyans'kyj pys'mennyk [in Ukrainian].
- Lobko, V. (Ed.). (1982). *Songs of the Great Patriotic War. For vocal ensembles accompanied by banduras*. Kyiv: Muzychna Ukraïna [in Ukrainian].
- Min'kivs'kyi, O. (1967). *Songs of struggle and freedom*. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
- (2020). *Ukrainian songs-1*. Retrieved from: <https://www.pisni.org.ua/songs/9283889.html#songfiles> (accessed 9.09.2020) [in Ukrainian].
- (2020). *Ukrainian songs-2*. Retrieved from: <https://www.pisni.org.ua/users/38730.html> (accessed 9 September 2020) [in Ukrainian].
- Koval-Fuchylo, I. (2020). Lost place in the memories of forced resettlement and in social practices. *Folklor Study, Serbian scientific magazine*, 5 (1), 73—88 [in Russian].
- Nahayko, T. (Ed.). (2015). «Chronicle of the Zarubynци family». In Sorokova, S. *Swallows do not fly in Zarubynци: historical and local lore essay* (Pp. 4—5). Pereyaslav-Khmel'nytskyi [in Ukrainian].
- Ivashchenko, V. (2020). *Public organization «Old Dnipro» at the sports and cultural event «Dnipro-roaring 2020»*. Retrieved from: <http://olddnieper.org.ua/news/item/138-hostaryi-dnipro-na-sportyvno-kulturolohičnomu-zakhodi-dni-prorevuchyi-2020> (accessed 4.12.2020) [in Ukrainian].
- Ivashchenko, V. (2019). *Swim «Dnipro roaring-2019»*. Retrieved from: <http://olddnieper.org.ua> (accessed 29.12.2020) [in Ukrainian].
- Ivashchenko, V. (2020). *Creation a museum of Kaniv Reservoir flooded villages*. Retrieved from: <http://olddnieper.org.ua/news/item/95-stvorennia-muzeiu-zatoplenykh-sil-pereiaslavshchyny> (accessed: 9.12.2020) [in Ukrainian].
- Assman, A. (2014) *Spaces of memory. Forms and transformations of cultural memory*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].